

ЭРКИН ВОҲИДОВ АСАРЛАРИДА ФОРСЧА БИРИКМАЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7460777>

Назокат ИБРАГИМОВА,
ТДШУ, Мустақил-тадқиқотчи,
Тошкент, Ўзбекистон.
Тел: +998997953205;
E-mail: Nibragimova@gmail.com

Аннотация: *Мазкур мақола ўзбек халқ шоири Э. Воҳидов шеъроятида қўлланилган, форс тилидан ўзлашган сўзларнинг бирикмаларига оид назарий фикрлар тадқиқи, тилишунос олимларнинг билдирган фикрлари таҳлилга бағишланган. Шунингдек, мақолада форсча бирикмаларни ўзаро фарқлашнинг структур таҳлили ва бирикмаларнинг таржимада берилиши ҳақида фикр юритилади.*

Таянч сўз ва иборалар: *лугавий бирлик, лугат таркиби, билингвизми ҳодисаси, сўз ўзлашишининг сабаблари, сўз ва сўз бирикмаси.*

Аннотация: *Данная статья написана узбекским народным поэтом Э.Вахидов. Посвящена изучению теоретических представлений о сочетаниях слов, заимствованных из персидского языка, используемых в поэзии Э. Вахидов, и анализу мнений, высказанных лингвистами. Также в статье рассматривается структурный анализ взаимной дифференциации персидских сложных слов и представление сложных слов в переводе.*

Опорные слова и выражения: *лексическая единица, структура лексики, явление двуязычия, причины слообразования, словосочетание.*

Summary: *This article is written by the Uzbek folk poet E.Vahidov. It is dedicated to the study of theoretical ideas about combinations of word borrowed from Persian language used in Vahidov`s poetry, and the analysis of the opinions expressed by linguists. Also, the article discusses the structural analysis of mutual differentiation of Persian compounds and the presentation of compounds in translation.*

Keywords and expressions: *lexical unit, vocabulary structure, phenomenon of bilingualism, causes of word acquisition, word and word combination.*

Ҳар қандай тил ўз тарихий тараққиёти давомида лугат таркибини ички манбалари ҳисобига бойитиб, ривожлантириб боради. Тил тараққиётининг бу умумий қонунияти ўзбек тили учун ҳам тааллуқлидир. “Бундай қонуниятга кўра, ўз қатлам негизлари

базасида янги сўзлар ясалди, мавжуд сўз маънолари кенгайтирилади, баъзи сўзларга кўшимча наминацион функциялар юкланди, адабий тилга халқ шеваларидан турли даврларда эҳтиёжга кўра сўзлар қабул қилинди” [1,103]. Ўзбек тили луғат таркибининг бойишида ички манбалар муҳим ресурслардан ҳисобланса-да, “дунёдаги ҳеч бир тил фақат ўз ички ресурсларигагина таяниб иш кўрмаганидек, ўзбек тили учун ҳам фақат ўз сўзлари, ўз қатлам бойлиги ва имкониятларигагина кифоя қилмайди. Ўзбек тили луғат составининг бойиши ва такомиллашувида ташқи манба (ресурс) муҳим роль ўйнайди”. Умуман, дунёда ҳеч бир тил бошқа тиллардан мутлақ ажралган ҳолда ривожлана олмайди. Шу сабабли, ҳар қандай тилнинг луғат таркибида шу тил билан ўзаро алоқада бўлган бошқа тилларнинг элементлари мавжуд бўлади. Халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар негизида тиллараро сўз алмаштириш ёки ўзаро сўз ўзлаштириш ҳодисаси содир булади. Чунки халқлар ўртасида содир бўлган ўзаро муносабатлар натижасида ўзлашган моддий ашёлар ва маънавий-маърифий тушунчалар билан бирга, ўз навбатида, уларни ифодаловчи лексемалар ҳам ўзлашади [2,105]. Маълумки, ўзбек халқи жуда қадимдан эроний тилда сўзлашувчи аҳоли билан бирга яшаб келган, шу жиҳатдан, уларнинг маданий-иқтисодий турмуш тарзида кўплаб муштараклик элементларини учратамиз. Биз юқорида айтдикки, жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш, биринчи навбатда, тилда ўз аксини топади. Демак, ўзбек халқи турмуш тарзидаги бу яқинлик ўзбек тилига ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. “Ўзбек тилига қадимий даврларда таъсир қилган эроний тиллар сўғд ва қадимий хоразм тилидир. Сомонийлар династияси даврида (IX-X асрлар) араб тили ўрнига “форсийи-дари” ёки форсий тил, яъни дарий деб аталган маҳаллий тил адабий тил сифатида кенг ёйилган. “Форсийи дари” , яъни форс адабий тилига Хуросонда яшовчи тожикларнинг сўзлашув тили асос булган” [3,158-168]. Умуман, Сомонийлар ҳукмронлиги даврида форс—тожик тилининг нуфузи янада ортди. Натижада форсий адабий тил араб тилини шеърятдан тамоман сиқиб чиқарди ва у фан, адабиёт ва маданият тилига, қолаверса, расмий давлат тили даражасига кўтарилди. Буларнинг таъсирида диний адабиётларига араб тилида ёзилган бўлса, форс – тожик тилида дунёвий адабиёт

намуналари яратилди ва у маҳаллий туркий тилларга, айниқса, ўзбек тилига кучли таъсир ўтказа олди. Ҳар икки тилнинг ўзаро ҳамкорлик қилиши ўзбек-тожик билингвизми ҳодисасини вужудга келтирган муҳим омил ҳисобланади. Ўзбек-тожик билингвизми ҳодисасини Э. Бегматов ўзбек тилининг бошқа тиллар билан ўзаро алоқасидан баъзи жиҳатлари билан фарқланишига асосланган ҳолда контактли билингвизм деб атайди. “Бундай билингвизм тиллар ҳамкорлигида кам учровчи ҳодиса ҳисобланади. Ўзбек-тожик билингвизми бошқа бир хусусиятга ҳам эга. Бу ўзбек-тожик билингвизмининг кўп асрлик, узоқ вақтлар мобайнида давом этган ва этаётган икки тиллилик эканлигидир. Бундай билингвизмда тилларнинг ўзаро таъсири кучли ва сезиларни бўлади” [4,244].

Маълумки, тилларнинг ўзаро таъсири икки кўринишда бўлади. Биринчиси, тилларнинг ўзаро генетик жиҳатдан яқинлиги нуқтаи назаридан, иккинчиси, тиллар ўртасида генетик жиҳатдан ҳеч қандай алоқалар бўлмаган ҳолдаги яқинлик, яъни сўз ўзлаштиришдир. Рус тилшуноси В.Н. Ярцева бундан шундай хулоса ясайди: «Ижтимоий-тарихий шарт-шароит фақатгина бир тилнинг иккинчи тилга таъсир этиш йўналишини белгилаб беради, холос. Икки тил ўртасидаги ўзаро алоқанинг натижалари нафақат мазкур тилнинг тараққий этишидаги асосий омил бўлган тарихий шароитларга, балки шу тил структурасининг ўзига хос хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади» [5, 109]. Ўзбек тили форс-тожик тилидан ҳар икки жиҳатга кўра ҳам таъсирлана олди.

Аслида, «ҳозирги ўзбек тили лексикасида анчагина тожикча сўзлар бўлиб, ўзбек тили лексикасида туркий сўзлардан кейин миқдор жиҳатидан иккинчи ўринда туради». Албатта, айтилган бу фикрлар умумий ўзбек тили лексикасига тегишлидир.

Таъкидлаш керакки, форс тилида *كوشش و سعى sa'y-o kušēš* “ҳаракат” (айнан. “ҳаракат ва ҳаракат”), *عشق و محبت ešq-o mohabbat* “севги” (айнан. “севги ва сеvgи”), *غم و غصه gam-o γosse* “ғам-андух” (айнан. “ғам ва ғам”), *فكر زكرفekr-o zekr* “ниятлар”, “ўйлар”, “хаёллар” (айнан. “фикр ва эслаш”) каби икки таркибли бир қанча барқарор (турғун) сўз бирикмалари ҳам мавжуд [6, 97]. Бу сўз бирикмаларининг тилда тез-тез ишлатилиши ва тайёр ҳолдаги бирликлардек келиши улар фразеологизмларга алоқадор деган тасаввур уйғотади [7,69]. Юқорида келтирилган ва шунга ўхшаш копулятив сўз бирикмалари қатъий сўз тартибига эга эмас. Шунингдек, уларнинг синонимлари билан ҳар қандай комбинацияни ҳосил қилиш

мумкин. Масалан: *سعى و كوشش sa'y-o kušeš* “ҳаракат” форс тилида *سعى و تلاش sa'y-o talāš*, *كوشش و تلاش talāš-o kušeš*, *كوشش و تلاش kušeš-o talāš*¹ каби комбинацион вариантларга эга бўлиб, бу ҳолатда сўз бирикмасининг семантикасида ҳеч қандай ўзгариш кузатилмайди.

Юқоридаги каби бирликларни рус эроншунос олими Талыбова эркин копулятив сўз бирикмалари эканини таъкидлайди [8,52].

Таҳлиллар натижасига кўра Э. Воҳидов шеърларида ҳам форс тилидаги эркин копулятив бирикмаларидаги *-o* боғламаси *-u* шаклида келади:

Бу йўл равон эмас, унинг
Пасту баланди кўп,
Жон риштасидек мисралар
Йўлнинг танобидир.
Ёшинг неча деб сўрмангиз,
Ёрону али дил,
Эркин Ватан ёши менинг
Ёшим исобидир.
Гарчи шунча мағрур турса ҳам,
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?

Форс тилида бундай бирикмалар кўп ҳолларда маънони кучайтиришда қўлланса, ўзбек тилида улар таркибидаги *-o* боғламаси асосан *ва* тенг боғловчиси вазифасида келиши кузатилади:

То тирикдирки табиат,
То қуёш сочгайки нур,
Уч эгиз бордир тушунча,
У бу сўз ёндош бўлур:
Моҳиру меҳру маҳорат,
Олиму илму амал,
Ошику шиқу машаққат,

Қуйидаги тўртликларда *-o* боғламасили бирикма маънони кучайтириб кўрсатишда қўлланган. Бунда бирикма таркибида икки синоним такрорланади:

Дардни сен ҳар кимга айтиб
Оҳу фарёд этма кўп,

*Куйса жонинг, жонажонинг,
Шавқи жон жононга ёз.
Дейман: Фанлар сари шахдам йўл олдим,
Порлоқ истиқболим кўз тутар менга.
Ишон, бир кун яна келаман сенга.
Аммо ким бўлиб — шу фикру хаёлим.
Акс-садо: — Олим...*

Форс тили грамматикасида изофий бирикма аниқланмиш ҳамда аниқловчи, қаралмиш ва қаратқич бирикмасидан иборат бўлади. Э.Воҳидов шеърларида ана шундай бирикмалар ҳам учраб туришининг гувоҳи бўлиш мумкин.

*Юзи унинг моҳи тобондир,
Кўзи унинг офати жондир.
У қаршингда кўрсатса чирой,
Кўкка қайтиб кетмайсанми, ой?
Сиз моҳи тобонсиз, малаксиз, пари,
Энг улкан даҳрийлар топинган санам.
Сиз буюк давримнинг фидоийлари,
Аҳли донишларга энг мунис ҳамдам.*

Э.Воҳидов шеърларини ўқир эканмиз, уларда изофий бирикмалар жуда моҳирона ясалганини кўришимиз мумкин:

*Сенга бўлсин барча ҳусну
Менга бўлсин барча ишк,
Кори хунхорлик сенга-ю,
Меҳри пойдорлик менга
Мен ҳам ахир сенингдек
Изҳори ишқ этолмай
Кўксимда дуди оҳим
Даштлар аро куюнча.
Эй гунча, сабр айлаб
Уммиди васл килгил,
Ҳижрону ёр жафоси
Бизга фақат бугунча.
Еткур уни ва лекин
Кўнглига кайғу солма,
Шарҳи дилим этарда
Бўлсин тилинг навода.
Ҳасрат тўла сўзингдан*

*Озор топар нигорим,
Рамзи ишора бирлан
Қилгин уни ифода.
Гулбарги лолани элт,
Кўйгин қадаҳ ёнига,
Юз ҳажрида юрак кон
Мисли қадаҳда бода.
Сахро губоридан элт,
Ҳозирлигимни билсин
Мен дашти Карбалони
Кезмоққа ҳам пиёда.
Сайди ишк бўлган кўнгилга
Кўймангиз беҳуда айб.
Бўлса банди доми сайёд,
Йўк эрур оҳуда айб.*

Таъкидлаш жоизки, ўзбек шоири, етук мутафаккир, буюк маҳорат эгаси Э. Воҳидов шеъриятида қўлланилган сўз бирикмалар асарларига мукамал даражада сайқал бера олган. Шоир асарлари тили шу даражада содда ва тушунарлики, уни илм аҳлидан бошлаб оддий халқ ҳам муаммосиз тушунади. Аммо айтиш жоизки, бизнинг бу айтганларимиз денгиздан қатрадир, зеро Э. Воҳидов шеъриятида қўлланилган форсча бирикмаларини алоҳида тарзда тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

REFERENCES

1. Э.Бегматов. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.:Фан, 1985. – Б.103.
2. Э.Бегматов. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.:Фан, 1985. – Б.105.
3. Л.С. Пейсиков. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – С. 158-168.
4. В.Н. Ярцева. Языковые контакты в условиях близких и далеких языковых культур // Литература, язык, культура. – М.: Наука, 1986. –С. 244.
5. Э.Бегматов. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.:Фан, 1985. – Б.109.
6. Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – Б. 97.
7. Н.Нуриддинов диссертацияси Б. 69
8. С.Э. Талыбова. Копулятивные словосочетания в персидском языке. – М., 2002. С. 52.

9. Hamidov, X., & Abduraximova, D. (2019). Приведение фразеологизмов в переводе с японского на узбекский. *Sharqshunoslik*, 4(4), 100-112.
10. Khodjaeva, N. (2019). SEMANTICS OF KINSHIP TERMS AS A FORM OF ADDRESS IN UZBEK TRANSLATIONS OF PREMCHAND. *Theoretical & Applied Science*, (8), 107-110.
11. KHODJAEVA, N. B. (2021). PREMCHAND'S VARDAN IN UZBEKISTAN: TRANSLATION ISSUES OF SOME CULTURAL SPECIFIC WORDS. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE* Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (12), 374-377.
12. KHODJAEVA, N. The Development of Indian Literature in Uzbekistan: Historiography of Translation. *History of Translation in India*, 431.
13. Ходжаева, Н., & Губаева, Х. (2020). ISSUES ON TRANSLATION OF CHARACTER SPEECH (ON THE EXAMPLE OF KOREAN-UZBEK LITERATURE). *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 3(4).
14. Khodjayeva, N. (2021). The issues of stylistics on translation of historical costumes. *ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH*, 10(4), 534-543.